

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Алмас Арзықұлов,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің жетекші
ғылыми қызметкері

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz
www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)
ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша
ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін
жариялау үшін Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету
комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар
тізбесіне енеді.

МАЗМҰНЫ

Мадина Бектенова, Шолпан Жандосова Ислам факторының Қазақстан мен Орталық Азиядағы қоғамдық-саяси жүйенің трансформациялық үдерістеріне ықпалы.	6
Толғанай Мустафина, Фарида Мусатаева, Сымбат Шакиров, Асан Амангельдиев Бітімгершілікті жүзеге асырудың негізгі қағидалары	21
Айгуль Забирова, Наталья Сейтахметова Постатеизм: әлеуметтанулық талдау	38
Еркебұлан Жұмашов, Нұрбек Пұсырманов Ауылдық елді мекендердің тұрақты дамуы: басқару жүйесін жетілдіру	53
Еркін Тұқымов Жаһандық демографиялық сын-қатерлер: Қазақстан үшін тәжірибесі	64
Гүлмира Сұлтанғазы, Жаслан Нурбаев, Гүлжан Ерменбаева Қазақстандық ұлт құрылысы контекстіндегі тарих және тарихтану	80
Мирас Жиенбаев Қазақстандағы ұлттық құрылыс саясаты: азаматтық немесе этноәлеуметтік сәйкестік пе?	93
Рафик Усманов, Майя Урузғалиева, Разия Асылғожина, Венера Жексембекова Солтүстік Каспийдің геоэкологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қазіргі саяси процестері мен тетіктері	104
Айнұр Әбиденқызы, Құрмет Қадылғазыұлы, Айгерим Ердашова Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» стратегиясы: әлемдік жетекшілікті қалыптастырудағы порттардың рөліне жүгіну	117
Бауыржан Әукен «Оңтүстік Кавказ аймағындағы қақтығыс және ынтымақтастық: теориядан саясатқа» кітабына шолу	131

СОДЕРЖАНИЕ

Мадина Бектенова, Шолпан Жандосова Влияние исламского фактора на трансформационные процессы общественно-политической системы в Казахстане и Центральной Азии	6
Толғанай Мустафина, Фарида Мусатаева, Сымбат Шакиров, Асан Амангельдиев Основные принципы осуществления посредничества	21
Айгуль Забирова, Наталья Сейтахметова Постатеизм: социологический анализ	38
Еркебұлан Жұмашов, Нұрбек Пұсырманов Устойчивое развитие сельских поселений: совершенствование системы управления	53
Еркін Тукумов Глобальные демографические вызовы: опыт для Казахстана	64

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

**Гулмира Султангазы, Жаслан Нурбаев,
Гульжан Ерменбаева**
История и историзация в контексте
казахстанского национализма 80

Мирас Жиенбаев
Политика национального строительства в Казахстане:
гражданское и этносоциальное единство? 93

**Рафик Усманов, Майя Урузгалиева,
Рафия Асылгожина, Венера Жексембекова**
Современные политические процессы и
механизмы обеспечения геоэкологической
безопасности Северного Прикаспия 104

**Айнұр Әбиденқызы, Құрмет Қадылғазыұлы,
Айгерим Ердашова**
Китайская стратегия «Один пояс, один путь»:
роль портов в установлении глобального лидерства 117

Бауыржан Аукең
Рецензия на книгу: Конфликт и сотрудничество в регионе
Южного Кавказа: От теории к политике 131

CONTENTS

Madina Bektenova, Sholpan Zhandossova
Influence of the Islamic Factor on Transformation
Processes of the Socio-Political System in
Kazakhstan and Central Asia 6

**Tolganai Mustafina, Farida Mussatayeva,
Symbat Shakirov, Asan Amangeldiyev**
The Fundamental Principles of Mediation 21

Aigul Zabirowa, Natalya Seitakhmetova
After Atheism: a Sociological Examination 38

Yerkebulan Zhumashov, Nurbek Pusyrmanov
Sustainable Development of Rural Settlements:
Improving the Local Government 53

Yerkin Tukumov
Global Demographic Challenges:
Experience for Kazakhstan 64

**Gulmira Sultangazy, Zhaslan Nurbayev,
Gulzhan Yermenbayeva**
History and Historicization in the Context of
Kazakh Nation-Building. 80

Miras Zhiyenbaev
The National Building Policy in Kazakhstan:
Civic or Ethnosocial Identity? 93

**Rafik Usmanov, Maiya Uruzgaliyeva,
Raziya Asylgozhina, Venera Zheksembekova**
Modern Political Processes and Mechanisms
for Ensuring Geo-ecological Security
the Northern Caspian Region 104

**Ainur Abidenkyzy, Kurmet Kadylgazyuly,
Aigerim Yerdashova**
Chinese Strategy «One Belt, One Road»:
the Role of Ports in Establishing Global Leadership 117

Bauyrzhan Auken
Review of the book: Conflict and Cooperation
in the South Caucasus Region 131

Еркін Тұқымов

*Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты,
саяси ғылымдарының кандидаты
(Астана, Қазақстан)
e-mail: Erkin.tukumov@gmail*

ЖАҒАНДЫҚ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР: ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Әлемдегі де, Қазақстандағы да демографиялық жағдай терең әрі кешенді зерттеуді қажет ететін маңызды мәселеге айналды. Бұл зерттеу – жаһандық демографиялық тенденцияларға әсеріне назар аудара отырып, халық санындағы, туу мен өлім-жітім деңгейіндегі өзгерістерді, сондай-ақ әртүрлі елдердегі, соның ішінде Жапониядағы көші-қон процестерін қарастыруға бағытталған.

Зерттеудің негізгі міндеті – демографиялық процестерді қалыптастыратын негізгі трендтер мен факторларды анықтау және олардың тәжірибесін Қазақстан жағдайында қолдану мүмкіндігін бағалау. Мақсатқа жету үшін статистикалық ақпаратты өңдеудің әртүрлі әдістері қолданылады. Мысалы, статистикалық талдау, дереккөздер мен әдебиеттерді зерттеу және көші-қон өзгерістерін талдау. Зерттеу нәтижелері Тұрақты әлеуметтік-экономикалық өсуді қамтамасыз етудің маңызды аспектісі болып табылатын демографиялық мәселелерді тиімді шешуге ықпал ететін стратегиялық құжаттарды әзірлеуге көмектеседі.

Түйін сөздер: демография, Қазақстан, туу, өлім, көші-қон, ұлттың қартаюы.

Еркин Тукумов ГЛОБАЛЬНЫЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ: ОПЫТ ДЛЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Демографическая ситуация как в мире, так и в Казахстане представляет собой значимую проблему, которая требует глубокого и комплексного изучения. Данное исследование направлено на рассмотрение изменений в численности населения, уровня рождаемости и смертности, а также миграционных процессов в различных странах, включая Японию, с акцентом на их влияние на глобальные демографические тенденции.

Основная задача исследования заключается в определении ключевых трендов и факторов, формирующих демографические процессы, и в оценке возможности применения их опыта в условиях Казахстана. Для достижения поставленной цели применяются различные методы обработки статистиче-

ской информации, такие как статистический анализ, изучение источников и литературы, а также анализ миграционных изменений. Результаты исследования помогут в разработке стратегических документов, которые способствуют эффективному решению демографических проблем, что является важным аспектом для обеспечения устойчивого социально-экономического роста.

Ключевые слова: демография, Казахстан, рождаемость, смертность, миграция, старение нации.

Yerkin Tukumov
GLOBAL DEMOGRAPHIC CHALLENGES: EXPERIENCE FOR KAZAKHSTAN

Abstract. The demographic situation both in the world and in Kazakhstan is a significant problem that requires in-depth and comprehensive study. This study aims to examine changes in population size, fertility and mortality rates, as well as migration processes in various countries, including Japan, with an emphasis on their impact on global demographic trends. The main objective of the study is to identify the key trends and factors shaping demographic processes, and to assess the possibility of applying their experience in the conditions of Kazakhstan. To achieve this goal, various methods of processing statistical information are used, such as statistical analysis, the study of sources and literature, as well as the analysis of migration changes. The results of the study will help in the development of strategic documents that contribute to the effective solution of demographic problems, which is an important aspect for ensuring sustainable socio-economic growth.

Keywords: demography, Kazakhstan, birth rate, mortality, migration, aging of the nation.

Кіріспе

Жаһандық және ұлттық демографиялық проблемаларды зерделеу – әлем елдерінің, соның ішінде Қазақстанның алдында тұрған ағымдағы және болашақ сын-қатерлерді түсіну үшін аса маңызды. Халықтың қартаюы, көші-қон, туу мен өлімнің өзгеруі сияқты демографиялық процестер экономикалық дамуға, әлеуметтік тұрақтылыққа және ұлттық қауіпсіздікке айтарлықтай әсер етеді. Демографиялық жағдайды басқарудың тиімді және тұрақты стратегиясын әзірлеу үшін осындай проблемаларға тап болған өзге елдердің тәжірибесін ескеру маңызды.

Бұл әсіресе Қазақстан үшін өзекті. Өйткені ел еңбек ресурстарына, зейнетақы жүйесіне және әлеуметтік саясатқа әсер етуі мүмкін демографиялық өзгерістердің шегінде тұр. Басқа елдердің тәжірибесін зерделеу ықтимал сын-қатерлерді болжап қана қоймай, халықтың өмір сүру сапасын арттырып, тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін табысты шешімдерді бейімдеуге мүмкіндік береді.

Бір сөзбен айтқанда, демография саласындағы әлемдік тәжірибені талдау мен қолдану – Қазақстанға ұлттық демографиялық проблемаларды шешуге, тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуды қолдауға бағытталған ұзақ мерзімді тиімді стратегияны қалыптастыруға көмектеседі.

Бұл зерттеудің мақсаты – әлемдік демографиялық трендтер әсеріне баса назар аударып отырып, халық санындағы өзгерістерді, туу мен өлім-жітім көрсеткіштерін, сондай-ақ бірқатар елдердегі көші-қон процестерін зерттеу. Зерттеу аясында демографиялық процестерге әсер ететін негізгі тенденциялар мен факторларды анықтауға, сондай-ақ Қазақстанда осындай міндеттерді шешу үшін шетелдік тәжірибені қолдану мүмкіндігін талдауға баса назар аударылады. Мақсатқа жету үшін статистикалық деректерді талдаудың әртүрлі әдістері, дереккөздер мен әдебиеттерді зерттеу, көші-қон процестерінің факторлары мен ерекшеліктерін зерттеу қолданылады.

Талқылау

Әлемдегі, жекелеген өңірлердегі және Қазақстандағы демографиялық ахуал туралы зерттеулер, атап айтқанда, халықты, тууды, өлімді, көші-қонды зерттеу шетелдік және отандық авторлар еңбектерінде көрініс тапты.

Классиктер арасында Томас Мальгустың еңбектерін атап өтуге болады [1]. Көптеген адам оның идеяларын бұзғанымен, олар бүгінде өзекті болып қала береді.

Энсли Коулдың зерттеуі – демографиядағы математикалық модельдерімен танымал. Сонымен қатар бұл жұмыс халықтың өсу динамикасы мен құрылымын түсінудің кілті деуге болады [2].

Демограф Джон Бонгаартс 1950-2050 жылдар аралығында халықтың, өсімнің және өлімнің, сондай-ақ жас құрылымының негізгі тенденцияларын зерттейді [3].

Гарвард ғалымдары Д. Э. Блум мен Л. М. Цукер – халықтың қартаюу саласындағы жетекші зерттеушілер қатарында. Олар жаһандық демографиялық трендтерді зерттей отырып, оның өзгерістер қоғамның болашағына қалай әсер ететінін болжайды [4].

Демографтар мен экономистерден басқа, демографиялық пертурбация мәселелері футурологтарды да алаңдатады. Жер тұрғындарының көбеюін, қартаюын, өлімін, урбанизация мен көші-қон мәселелерін Д. Франклин мен Д. Эндрюс [5], М. Гильен [6] және тағы басқалар өз еңбектеріне арқау етті.

Зерттеу барысында халықаралық ұйымдардың Талдамалық баяндамаларының материалдары [7], сондай-ақ Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросы сияқты мемлекеттік органдардың ресми деректері пайдаланылды.

Демография мәселелері Қазақстан зерттеушілері арасында да өзекті. Олардың ішінде жеке және ұжымдық монографиялық зерттеулері бар. Мысалы Шығыс Қазақстан облысының ғалымдары Ж. С. Әубәкірова, А. Н. Алексеенко, Э. О. Столярова, Т. Е. Краснобаева, Т. Е. Өмірзақ қатарлы зерттеушілердің еңбектерін атап өтуге болады.

Соңғы ұжымдық жұмыстардың бірі – Қазақстандағы демографиялық қауіпсіздік мәселелеріне, әлеуметтік-демографиялық тәуекелдер мен қатерлерді бағалауға, елдің демографиялық дамуының әлеуеті мен болжамды сценарийлерін зерттеуге арналған. Барлық процесс Республика ауқымында ғана емес, өңірлер деңгейінде де талданады [8].

Біз көтерген тақырыпты мерзімді басылымдарда Қ.Бодаухан [9], Б.Рақышев [10], Л.Спанкулова [11], Д.Қанғалақова [12], Ф.Қуанғанов [13] және тағы басқалар да жазды.

Қазақстандағы демографиялық және көші-қон процестерінің өңірлік ерекшеліктерін қозғайтын зерттеулерді ерекше атап өтуге болады. Себебі оларда демографиялық өзгерістер кешенді түрде қаралады және өңірлік айырмашылықтар анықталады [14].

Нәтижелер

Жақында ғылыми-сараптамалық ортада әлемдегі халық санының өсу мәселесін бағаланды. Халықтың жаппай ашаршылыққа ұшырауы, табиғи ресурстардың сарқылуы, планетаның ластануы, бақылаусыз кеткен оңтүстіктен солтүстікке жаппай көші-қон, зорлық-зомбылықпен реттелетін туу қажеттілігі туралы өте қорқынышты болжамдар жасалды.

Мұндай дабыл қағудың елеулі негіздері бар еді. БҰҰ Халық қоры мәліметтері бойынша, әлем халқының қазіргі саны XX ғасырдың ортасындағы көрсеткіштен үш есе артық. 2022 жылдың қараша айының ортасында әлем халқының саны 1950 жылғы 2,5 миллиардпен салыстырғанда 8 миллиардқа жетті. Мысалы 2010 жылдан бері 1 миллиард адамға өссе, 1998 жылдан бері әлемге 2 млрд адам қосылған. Алдағы 30 жылда әлем халқының саны 2 млрд-қа артады деп болжанып отыр. 2050 жылы қазіргі 8 млрд-тан 9,7 млрд-қа дейін, ал 2080 жылдардың ортасында 10,4 млрд-қа жуық адамға жетуі мүмкін. Бұл сан 2100 жылға дейін жалғасады. Халықтың қарқынды өсуі көбінесе репродуктивті жасқа дейін өмір сүретін адамдардың көбеюіне, сондай-ақ өмір сүру ұзақтығына, урбанизацияның өсуіне, көші-қон көлемінің ұлғаюына байланысты. Құнарлылық көрсеткішінің жоғарылауы да маңызды рөл атқарады. Бұл тенденциялар кейінгі ұрпақ үшін өте маңызды болады [15].

Демографтар біз «мальтузиан тұзағына», яғни адамзаттың шамадан тыс көбеюге және өз күнкөрістерін сарқуға бейімділігіне тап болдық деп сенді. 1798 жылы ағылшын ғалымы Томас Мальтус «планета халқының едәуір бөлігі оның азық-түлік ресурстарына деген қажеттіліктерінің сәйкес келмеуінен кедейлікте өмір сүруге мәжбүр» деп жазды [16].

Басқаша айтқанда, шектеулі жағдайларда халықтың өсуі міндетті түрде аштық пен ауруға әкеледі. Нәтижесінде адамзат өз түрінің және жануарлар мен өсімдіктердің миллиондаған түрін өзін-өзі жоюдың сөзсіз перспективасын күтеді деген сенім пайда болды.

Дегенмен, XXI ғасырдың шындығы сондай, жаһандық демографиялық вектор күрт өзгерді. Енді мәселе туу деңгейінің төмендігі болады. Соңғы он жылда әлемдегі халық санының өсу қарқыны айтарлықтай баяулады және одан әрі баяулайды деп болжанып отыр. Алдағы бірнеше онжылдықта әлем

халқы 1960-1990 жылдар аралығындағыдан екі есе баяу өседі. (Қазірдің өзінде Қытай адам саны бойынша көшбасшылықты уысынан шығарып алды. Енді көшбасшылық Үндістанның қолында. Бірақ Үндістанда да өсу қарқыны біртіндеп баяулап келеді. Ал оның 2020-2040 жылдардағы халық санының орташа жылдық өсу қарқыны 0,7 пайыз деңгейінде болжанады. Бұл әлемдік орташа көрсеткіштен 0,8 пайыз төмен және 2000-2020 жылдармен салыстырғанда екі есе аз).

БҰҰ-ның халық санына қатысты қазіргі болжамы халық саны жыл сайын қысқаратын елдер санының 2022 жылғы 41-ден 2050 жылы 88-ге дейін (Қытайды қосқанда) өсетінін көрсетеді [4].

БҰҰ Халықты басқару басқармасының (UNFPA) мәліметі бойынша, 2050 жылға дейін әлемнің 8 елінде ғана демографиялық «оң сальдо» сақталады (бұл – Конго Демократиялық Республикасы, Пәкістан, Египет, Үндістан, Эфиопия, Нигерия, Филиппин және Танзания). Бұл елдер әлемдегі жаңа туған барлық нәрестенің жартысынан көбін қамтиды. Әлемнің қалған бөлігінде тұрғындар саны бүгінде азайып келеді және алдағы жылдар мен онжылдықтарда азаяды [17].

Фурурологтар сенімді түрде алдағы 300 жылда әлем халқы бес есе азаяды деп болжайды. Жалпы сарапшылар туудың төмендеу себептеріне қарсы емес. Олардың көзқарасы бойынша ұрпақ сүю – экономикалық құбылыс, сондықтан өмір сүру деңгейі жоғарылаған сайын көп балалы отбасы мағынасын жоғалтады.

Бұл көзқарасты Вольфганг Луц, Вегард Скирбекк және Мария Теста қатарлы әлеуметтанушылар да түбегейлі қуаттайды. 2006 жылы шыққан «Төмен құнарлылық тұзағы» атты мақаласында олар «қоғам гүлденген сайын, олар физикалық өмір сүруден өз мүшелерінің эмоционалды және жеке өсуіне назар аударады» деп дәлелдейді. Алайда, балалы болу – бұл парадигмаға сәйкес келмейді. Адамдар өмірде жаңа, индивидуалистік бағдарланған мағыналарды табады. Әлеуметтанушылардың пікірінше, қоғам дамып келе жатқанда, адамдар сөзсіз сападан гөрі санды артық көреді, бұл өмірдің барлық салаларына – азық-түлікке, тұтыну тауарларына және балаларға да қатысты [18].

Сондықтан демографтар БҰҰ болжамдарынан айтарлықтай ерекшеленетін жаңа болжам жасайды. Жалпы, халық саны бойынша жаңа жаһандық болжамдар мынадай: ғалымдардың базалық болжамы бойынша демографиялық өсім 2064 жылға дейін жалғасады. Сол кезде планета халқының саны 9,73 млрд-қа жетеді. Осыдан кейін Жер халқы азая бастап, 2100 жылға қарай 8,79 млрд адамға дейін төмендейді. Бұл БҰҰ-ның 10,4 миллиард адам туралы жоғарыдағы болжамына сәйкес келмейді. Яғни 1,6 млрд-қа аз.

2100 жылы да халық саны ең көп ел Үндістан болып қалалады – 1,1 миллиард адам. Қытай халқы – 732 миллион адамға дейін қысқаруы мүмкін. Бұл ретте АҚШ халқы ең жоғары деңгейден небәрі 10%-ға, 350 млн адамға дейін төмендейді. Бұл – елді Үндістан, Нигерия және Қытаймен қатар енбекке қабілетті жастағы адамдар саны бойынша көшбасшылардың төрттігіне қосады. Зерттеуде атап өтілгендей, нәтижесінде егер Қытай 2035

жылға қарай әлемдегі ең ірі экономикаға айналса, онда базалық болжам бойынша, 2098 жылы АҚШ көшбасшылықты қайта қалпына келтіреді [19].

Ғалымдардың қытай халқының екі есеге жуық төмендеуі туралы болжамы экономикалық әлеуеттің төмендеуінің және АҚШ-тың жетекші орынға оралуының басты факторы болуы мүмкін.

Жалпы, демография, халықтың көбеюі немесе азаюы мәселесі, барлық уақыттағыдай, ХХІ ғасырдағы аумақтар мен ресурстар үшін қақтығыстардың, елдердің ыдырауының және жаңаларының пайда болуының факторларының бірі болуы мүмкін. Екінші жағынан, «мальтузиандық тұзақ» жаңа технологиялар мен экономикалық прогресс, жаһандану процесі дамып келе жатқанда, іс жүзінде жүзеге асырылмады, барлық соқыр болжам орындалмады. Парадоксальды түрде, планета халқының саны өскен сайын Жердегі қақтығыстар саны да, барлық себептерден болатын зорлық-зомбылық өлімі де азаяды.

Бүгінгі таңда жаңа тенденциялардың әсерінен халық санының өсуінен туындайтын қауіп туралы әңгімелер біртіндеп өзгерді. Бірақ, әрине, басқа бағытқа – демографиялық баяу жойылу қаупі алға шықты. Адамзаттың жаңа басты проблемасы – оның азаюы, қартаюы және сонымен байланысты сын-қатерлер анықталды. Бұл сын-қатерлер қандай? Біз тағы да халық саны саласындағы тәуекелдер мен болжамдарды асыра айтпаймыз ба?

Біздің ойымызша, халықтың азаюына байланысты үш негізгі сын-қатер бар және олар Қазақстанға да тікелей қатысты.

Біріншіден, өмір сүру ұзақтығының ұлғаюы – туудың төмендеуімен қатар Жер халқының жалпы санындағы аға буын үлесінің тұрақты өсуіне әкеледі. Адамдар орта есеппен ұзағырақ және жақсы өмір сүре бастады. Босану аз. Бұл әлемнің барлық дерлік елдерінде аз балалар мен қарттар мен қарттардың көбеюіне әкеледі.

Егер, мысалы, ХХ ғасырдың 1950 жылдарында әлемнің ең аз дамыған аймақтарындағы адамдардың өмір сүру ұзақтығы әлемнің ең дамыған аймақтарына қарағанда орта есеппен 30 жылға аз болса, бүгінде бұл айырмашылық 17 жасқа дейін қысқарды. 1950-2015 жылдар аралығында Еуропадағы өлім-жітім деңгейі тек 3%-ға, ал Африкада – 65%-ға төмендеді. Кедей елдер барлық жас топтарындағы өлім-жітім деңгейінің төмендеуіне байланысты өмір сүру ұзақтығына сәйкес келеді.

Бір жағынан, ұзақ жасау халықтың тез өсуіне ықпал етті. Әсіресе ХХ ғасырдың екінші жартысында: туу коэффициенті әлі де жоғары болды, ал өмір сүру ұзақтығы бүкіл әлемде тұрақты өсуді жалғастырды. Халықтың қартаюы әлемдік жалпы трендке айналды. Адамзат қазірдің өзінде тез қартаюда, ал бір жерде бұл мәселе әлі көзге көрінбейді. Бірақ ол ерте ме, кеш пе пайда болады.

ДДҰ мәліметтері бойынша, 2050 жылға қарай әлем халқының 22%-ы (шамамен 2 млрд адам) 60 жастан асады. Мұндай жас өзгерісі алғаш рет Жапонияда, содан кейін өмір сүру деңгейі жоғары басқа елдерде байқалады. Бірақ қазір кезде 2050 жылға қарай 60 жастан асқан адамдардың 80%-ы орташа және төмен елдерде болады деп болжанып отыр. Планета тұрғындарының медианалық жасы 2050 жылға қарай 9 жылға артып, 38

жасқа жетеді – бұл оған жету жылдамдығы сияқты бұрын-соңды болмаған көрсеткіш [5].

Біріккен Ұлттар Ұйымы мен Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы құрылған кезде, 15 жасқа дейінгі балалар 65 жастан асқан адамдарға қарағанда жеті есе көп болды, ал 2050 жылға қарай бұл топтың саны шамамен бірдей болады [20].

Экономикалық жағдай жақсарған сайын әлемнің көптеген елінде туу коэффициенті табиғи түрде төмендей бастады. Денсаулықты өлшеу және бағалау институтының (NMEA) американдық ғалымдарының пікірінше, жаһандық туу көрсеткіші 2050 жылға қарай әлемнің 204 елінде аға ұрпақты «тамақтандыруға» балалар жеткіліксіз болатындай қарқынмен төмендейді. Аталған зерттеу The Lancet медициналық журналында жарияланған. Зерттеу құнарлылықтың төмендеуі ауқымды экономикалық және әлеуметтік салдарға әкелетінін айтады. Өйткені көптеген елде халық қартайып, байларда жұмыс күші азаяды [21].

Британдық ғалымдардың болжауынша, туу коэффициенті адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған деңгейге дейін төмендейді. Мысалы 2050 жылы 2,1-ге тең болады, бұл көбею жылдамдығына сәйкес келеді. Ал ХХІ ғасырдың аяғында орташа әлемдік алмастыру коэффициенті одан да төмендеп, 1,8-ге тең болады. Мысалы, 1970 жылы ол 4,45 болды, ал орташа әлемдік отбасында төрт-бес бала болды [5].

Ғалымдар экономикалық әл-ауқат, білім және урбанизация өскен сайын отбасын жоспарлауда мінез-құлық өзгерістері орын алатынын атап өтті, бұл құнарлылыққа әсер етеді. Мысалы, 1992 жылғы экономика бойынша Нобель сыйлығының лауреаты, Чикаго университетінің профессоры Гари Беккер әлемнің дамыған елдерінде туудың төмендеуін ата-аналар балаларының саны мен сапасы арасындағы тепе-теңдікті сақтауға тырысады деп түсіндірді.

Мэриленд университетінің әлеуметтанушысы Филип Коэн Беккердің тұжырымдамасын «біз әр балаға тең емес жағдайларда бәсекелестікке көбірек мүмкіндік беру үшін көбірек инвестиция салғымыз келеді» деп түсіндірді. Осы тұрғыдан алғанда, біз балаларды қазір құны мен кірісі бар инвестициялық жоба ретінде қабылдаймыз. Осы бағытта АҚШ Федералды Үкіметінің 2015 жылғы мәліметтері қызығушылық тудырады. Онда орташа американдық отбасы 17 жасқа дейінгі баланы тәрбиелеуге 233 610 доллар жұмсайды делінген. Әрине, бұл шығынды кем дегенде екі есе арттыратын жоғары білім ақысын есептемегендегі көрсеткіш [6].

Бір жағынан, атақты сингапурлық зерттеуші, «Көш!» деген қысқаша кітаптың авторы Параг Ханна сәуегейлікпен болжағандай, «елдер қабілетті жастар үшін шайқас алдында тұр». Сонымен, Korn Ferry Нау Group (басқарушылық консалтинг саласындағы халықаралық компания) компаниясының зерттеулеріне сәйкес, 2030 жылға қарай әлемдік экономика білікті кадрлардың жетіспеушілігін сезінеді. Осылайша, сарапшылардың болжамы бойынша, әлемде мамандардың тапшылығы 85,2 миллион адамға жетеді. Осыған байланысты жаһандық экономика шамамен 8,5 триллион пайдадан айырылады [22].

Жас таланттар үшін шайқас қазірдің өзінде басталды. Дамыған елдер оған бірінші болып қосылды. Үздік адами капиталды тарту үшін дамыған жаһандық солтүстіктегі үкіметтер бұрын-соңды болмаған шараларды қабылдауда: иммиграциялық заңдарды өзгерту, визаларды, тұрақты тұруға рұқсаттарды беруді жеңілдету, жалақыны арттыру және т.б. Адами капитал үшін күрес табиғи ресурстар үшін бәсекелестіктен басым.

АҚШ-та, заңсыз иммиграция мәселесі және жалпы еуропалық емес елдерден келген мигранттар қоғамды екіге бөлді. Дегенмен жалпы халықтың бірінші буынындағы иммигранттардың үлесі артып келеді. Сонымен, барлық дәрігерлер мен медбикелердің 30%-ы, ал бүкіл денсаулық сақтау саласының 25%-ы иммигранттар [23].

Ұлыбритания Корольдікке Еуропалық Одақта тұрмайтын 35 мыңнан астам шетелдік студенттерге кіруге рұқсат берді. Бұл өткен жылмен салыстырғанда 2%-ға көп. Ұлыбритания ПМ жаңа бағдарлама әзірленіп жатқанын айтты. Оған сәйкес беделді шетелдік университеттердің барлық түлегі виза алады, тіпті британдық жұмыс берушілерден шақыруы жоқ болса да. Маусым айында Ұлыбританияда жүргізілген сауалнамаға сәйкес, 5700 компанияның 70%-ы жұмыс күшінің жетіспеушілігіне шағымданды. Ал Австралия үкіметі 2022 жылы жұмыс күшінің тапшылығына байланысты мигранттар санын екі есеге арттырды. Тек қонақ үй бизнесінде қазір 100 мыңға жуық жұмысшы жетіспейді [24].

Сонымен қатар, дамыған елдер көші-қон тек экономика ғана емес, саясат, құндылықтар мен қауіпсіздік екенін де түсінеді. Бақылаусыз кеткен заңсыз көші-қон осы елдердің қауіпсіздігінің елеулі тәуекелдеріне, тіпті осы елдердің өмір сүруінің қазіргі үлгілерінің күйреуіне, саяси және құндылық өзгерістеріне әкеледі.

Көші-қон процесі жаһандық жылынудың ең күшті әсеріне ұшыраған аумақтардан – экологиялық мигранттардан жаңа миллиондарды қамтиды. Қазірдің өзінде климаттық мигранттардың саны саяси мигранттардың санынан едәуір асып түсті. Дүниежүзілік Банктің «Тоғызыншы білік» деп аталатын болжамы бойынша, 2050 жылға дейін Сахараның оңтүстігіндегі Африка елдерінде ішкі «климаттық» мигранттардың саны 86 миллион, Шығыс Азия мен Тынық мұхиты аймағында – 49 миллион, Оңтүстік Азияда – 40 миллион, Солтүстік Африкада – 19 миллион, Латын Америкасында – 17 млн, Шығыс Еуропа мен Орталық Азияда – 5 млн адамға жетуі мүмкін [7].

Ішкі көші-қон тек осы елдер үшін ғана емес, сонымен қатар көші-қон әлеуетін және одан тыс жерлерге, соның ішінде жаһандық Солтүстік елдерге де үлкен қауіп төндіреді деп болжау қиын емес. Жоғарыда аталған аймақтар, негізінен дамушы, өз азаматтарын – ішкі мигранттарды тиімді үйлестіру және бейімдеу үшін ресурстары шектеулі.

Үшіншіден, аға буынның үлесін арттыру – оларға қатысты жаңа саясатты қайта қарау міндетін де қояды.

Бір жағынан, жердің орташа жасы – әлі жас. Жердегілердің медианалық жасы – 30 жас. Бүгінгі таңда Жер халқының 60%-ы «мыңжылдықтар» ұрпағы (1985-2002 жылдар аралығында туылған адамдар) және «үй

иелері» (хоумлендер) (2003-2024 жылдар аралығында туылған адамдар) болса да, дәл осы ұрпақтар отбасын құрудың кейінгі жасымен және балалы болмауымен ерекшеленеді [23].

Мысалы, егер 1950 жылдары американдық әйелдер орта есеппен 20 жасында үйленсе, ер адамдар орта есеппен 22 жасқа толғаннан кейін үйленді. Бүгінгі таңда бұл көрсеткіштер сәйкесінше 27 және 29 жас. Әйелдің бірінші баласы дүниеге келген кездегі орташа жасы да өсті – 28 жас [6].

Сондықтан, бүгінде қарапайым жер тұрғынының портреті енді екі баласы бар, үлкен қаланың маңында тұратын, орта тап отбасы адамы емес, әлі жас, балалары жоқ және қалада тұратын жалғызбасты адамға ұқсайды.

Адамзат медицинаға қол жеткізудің, өмір сүру мен білім берудің жақсы жағдайларының арқасында 50-100 жыл бұрынғыға қарағанда әлдеқайда ұзақ өмір сүреді. Өмір сүрудің ұзару үрдісі байқалады, бірақ бұрынғыға қарағанда әлдеқайда баяу. ДДҰ бағалауы бойынша, 2021 жылы Жер тұрғындарының өмір сүру ұзақтығы – 71,4 жасты болды [25], бірақ дамыған елдерде бұл орташа есеппен 80 жастан жоғары.

Осыған байланысты кәрілік, жастық және еңбекке қабілетті жас өлшемдерін үнемі қайта қарау жүргізіледі. Қартаю жылдамдығы әр адамда айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Кәрілік астения синдромы (сынғыштық) әр түрлі жаста көрінуі мүмкін. Мысалы, 80 жастағы хронологиялық жаста адамдар биологиялық жасына байланысты айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін. Біреуі мүгедектер арбасына таңылуы мүмкін, деменциямен, ауыр остеоартритпен ауырады, сыртқы көмекке мұқтаж. Ал екіншісі белсенді, жұмысқа, физикалық белсенділікке және толыққанды өмірге қабілетті болуы мүмкін. Сондықтан адамның биологиялық жасын, оның қартаю жылдамдығын анықтауды үйрену өте маңызды [26].

Осыған байланысты, біздің болашағымызды модельдеу тұрғысынан тәжірибесіне ерекше назар аудару керек елдердің бірі – Жапония. Бұл ел біздің болашағымыздың үлгісі ретінде маңызды. Өйткені елде аталған барлық тенденциялар: қартаю және халықтың азаюы, жұмыс күшінің жетіспеушілігі және мигранттарды тарту қажеттілігі бар.

Жапония Үкіметі жаңа демографиялық шындықты ескеруге және денсаулық сақтау, зейнеткерлік жас, еңбек ресурстары мәселелерінде жаңа тәсілдерді табуға мәжбүр. Ұлттық халықты зерттеу және әлеуметтік қамсыздандыру институтының 2016 жылғы болжамына сәйкес, 2036 жылға қарай Жапониядағы әрбір үшінші адам егде жастағы (65 және одан жоғары) болады. Яғни егде жастағы ұрпақтың үлесі алдағы 50 жылда өсе береді. Жапония адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған демографиялық жағдайға тап болады. Шындығында, 2050 жылға қарай асырауындағы адамдардың саны жұмыс істейтін жапондармен теңеседі. Орташа жасы 52,3-те Жапония біз білетін ең көне қоғам болады [5].

Елде жыл сайын 400 бастауыш және орта мектеп қарттарға күтім жасау орталықтарын ашу үшін жабылады. Ескі дәстүрлер ауыстырылады және жаңалары пайда болады. Мысалы, кодокуси құбылысы немесе жалғыз өлім сияқты қайғылы жағдайлар.

Салауатты өмір салтын ұстанатын және озық медицинаны қолданатын жапондықтар 70 жастан кейін де елдің дамуына үлес қосады. Қалай болғанда да, таңдау беріледі және одан әрі жұмыс істеуге дайын адамдар мемлекет тарапынан жан-жақты ынталандырылады. Сонымен қатар, Жапония Үкіметі денсаулық сақтаумен айналысатын мигранттарға, әсіресе қарттарға күтім жасау, ауыл шаруашылығы және құрылыс салаларына қойылатын қатаң талаптарды айтарлықтай жеңілдетті.

Мұндай саясатты алдымен жаһандық солтүстіктің, содан кейін жаһандық оңтүстіктің барлық үкіметі қолдануға мәжбүр болады.

«Үздіксіз кәсіптік білім беру жүйесі құрылған елдерде еңбекке қабілетті жастағы азаматтардың үлесін қысқарту маңызды фактор болмайды». Білім – жаңа демографиялық шындыққа бейімделудің ең тиімді құралы бола алады. Әлемнің барлық елінің тәжірибесі көрсеткендей, білім деңгейін арттыру – еңбек нарығынан кетуді кейінге қалдырады және ресми зейнеткерлік жасқа жеткеннен кейін жұмыспен қамтуды ұзартады. Мысалы, Ресейде 2017 жылы 55-59 жас аралығындағы жоғары білімі бар әйелдердің 67%-ы және жоғары білімі жоқ құрдастарының 47%-ы жұмыспен қамтылды, ал 60-69 жас аралығындағы ерлер арасында үлкен айырмашылық бар: 41% қарсы 25% [27].

Аталған негізгі демографиялық үрдістер бізге таныс әлемнің соңына әкелетіні анық. Бұл демографиялық тенденциялар, біздің ойымызша, әлемдегі өзгерістерді анықтайтын нәрсе: саяси, экономикалық және әлеуметтік. Бұл тенденциялар бізге тікелей қатысты. Сонымен қатар, біздің ұзақ мерзімді демографиялық, экономикалық және көші-қон стратегиямызда ескерілуі керек.

Біріншіден, демографиялық қолайлы мүмкіндіктерді пайдалану маңызды.

Бүгінгі таңда бізде демографиялық жақсы даму бар. 2023 жылдың қараша айында Қазақстанда 20 миллионыншы тұрғын дүниеге келді. Оптимистік сценарий бойынша біз 2050 жылы 30 миллионға жуық болуымыз керек. Қазақстандағы орташа жас 2024 жылы – 32 жас, бұл жалпы Жер тұрғындарының орташа жасына (30 жас) сәйкес келеді.

Дегенмен, мүмкіндіктердің демографиялық терезесі (demographic window opportunity) мәңгілікке созылмайды. Бұл дегеніміз, экономикалық серпіліс, халықтың бәсекеге қабілеттілігі мен әл-ауқатының өсуі мүмкін және бұл еңбекке қабілетті халықтың саны балалар мен зейнеткерлерден едәуір асып түсетін әлемдік тәжірибені көрсетеді. Ерте ме, кеш пе, біз дамыған елдердің жолымен жүреміз және қазір Жапонияда ересектерге арналған памперстер саны балалар памперсінен көп болатын жағдай орын алуы мүмкін.

Сонымен қатар, Жапония өз уақытында әлемнің жетекші экономикаларының біріне айнала отырып, мүмкіндіктердің демографиялық терезесін пайдалана алды. Экономиканы, өнеркәсіпті, ғылымды және білім беруді көтерді. Біз қолайлы демографиялық мүмкіндіктерді, жас қоғамымыздың энергиясын пайдалана аламыз ба, жоқ па? Біз әлемнің барлық елдері бұл мүмкіндікті пайдалана алмағанын көріп отырмыз. 2010

жылы араб елдерінде пайда болған «жастар туберкулезі» осы елдердегі төңкерістер мен толқуларға әкелді. Бұл елдердің әлеуметтік саясаты өркендеуге емес, олардың демографиялық стратегиясының сәтсіздігінен туындаған әлеуметтік сілкіністерге әкелді.

Егер біз демографиялық қауіпсіздік туралы айтатын болсақ, онда әдетте ең қарапайым мағынада ол тек халықтың депопуляциясына дейін азаяды. Алайда зерттеулер көрсеткендей, іс жүзінде екі дағдарыстық модель қалыптасады: біріншісі – депопуляциялық (Қазақстанның табиғи кему жүріп жатқан солтүстігі мен солтүстік-шығысы), екіншісі – елдің оңтүстігі мен батысына тән халықтың өсу моделі. Бұл проблемаларды орташа көрсеткіштер тұрғысынан емес, аймақтық тұрғыдан қарастыру маңызды [14].

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, экономикалық өсу мен урбанизация кезінде туу коэффициенті де төмендейді. Экономикалық дамудың мақсаттары өте ауқымды. Егер олар орындалса, қажетті сапалы еңбек ресурстары қандай болады және урбанизация қарқынын сақтай ала ма? (Қазақстанда 2024 жылдың бірінші жартыжылдығында 62,7% қала халқы және 37,3% ауыл тұрғыны бар) [28] Болашақта біз де туу деңгейінің төмендеуін және халық санының азаюын күтеміз.

Қазір Қазақстанда әйелдердің басымдықтары мен құндылықтарының өзгеруіне байланысты туу деңгейінің төмендеуімен байланысты «екінші демографиялық ауысу» деп аталатын белсенді кезең жүріп жатыр. Сондай-ақ, ерлер мен әйелдер арасында кейінірек некеге тұру үрдісі байқалады, бірінші баланың туылуының орташа жасы ұлғаяды, ажырасу саны артады, өмір сүру ұзақтығы ұзарады, бірақ халықтың қартаю мәселесі әлі де өзекті болып қала береді.

Урбанизация нәтижесінде құлдырау қазірдің өзінде байқала бастады. Мәселен, Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша, Қазақстанда туудың орташа коэффициенті (ТОК) өңірлер бөлінісінде, сондай-ақ қалалық және ауылдық жерлер бөлінісінде ТОК бір әйелге орташа есеппен 3.05-тен 2.96 балаға дейін 3.1%-ға төмендеді. Төмендеу қала тұрғындарын да айналып өткен жоқ: олардың туу коэффициенті 2.76-дан 2.63 балаға дейін төмендеді. Ауылдық жерлерде туу коэффициенті бір әйелге шаққанда 3.59 деңгейінде қалды. ТОК елдің солтүстік-шығысында, сондай-ақ Түркістан, Маңғыстау, Алматы және Жетісу облыстарының қалалық жерлерінде қатты төмендеді. Одан бөлек, екі ірі қалада ТОК құлдырауы байқалады: Астанада 2.58-ден 2.43-ке дейін және Алматыда 2.05-тен 1.96-ға дейін [29].

Бұл аймақтарда туу саны жоғары, өйткені оларда жас халықтың едәуір бөлігі бар. Сондай-ақ, дәстүрлі өмір салтын ескеру қажет, некеге тұру кезінде орташа жас орташа деңгейден төмен, ал отбасылардағы бала саны әдетте солтүстік аймақтармен салыстырғанда көп.

БҰҰ болжамдарына сәйкес, 2050 жылға қарай егде жастағы халық саны 2,2 есе өсіп, 14%-ға жетеді.

Мысалы, елдің солтүстік-шығысында және орталық Қазақстанның бір бөлігінде Халықтың табиғи өсімі мен эмиграцияның шамалы болуына байланысты бұл проблема ерекше байқалады. Ал елдің оңтүстігі мен

батысында, Астана, Алматы және Шымкентте туу мен урбанизацияның жоғары болуына байланысты халықтың қартаюу проблемасы соншалықты өткір емес.

2009-2020 жылдар аралығында барлық аймақта және бүкіл елде жалпы демографиялық жүктеменің өсуі байқалды. Бұл ретте балалар жүктемесінің ұлғаюына байланысты проблемалар негізінен республиканың оңтүстігі мен оңтүстік-батысында шоғырланған. Ал егде жастағы халықтың үлесінің артуы бүкіл Қазақстанды біртіндеп қамтиды. Алайда, демографиялық жүктеме тек қиындықтарды ғана емес, сонымен қатар айтарлықтай мүмкіндіктерді де көтереді. Мәселе мынада, бұл көрсеткіштің өсуі біздің елімізге қалай әсер етеді? Бұл әлеуеттің ашылуына әкеледі ме, әлде бар тәуекелдерді күшейтіп, оларды елеулі қауіп-қатерге айналдырды ма?

Балалардың жүктемесіне байланысты тәуекелдер туралы айтатын болсақ, олар жас ұрпақ арасында сырқаттанушылық пен мүгедектіктің артуына, білім беру сапасы мен қолжетімділігінің нашарлауына әкелуі мүмкін. Ал бұл болашақта жастар арасында жұмыссыздықтың өсуіне себеп болуы мүмкін. Мұндай жағымсыз салдардың қатарына білім беруге, еңбек қызметіне немесе кәсіптік даярлыққа қатыспайтын (NEET) жастар санының көбеюі, әлеуметтенудің төмен деңгейі, балалар мен жасөспірімдерге қатысты зорлық-зомбылықтың артуы, олардың заңсыз әрекеттерге тартылуы, жасөспірімдер ортасындағы көзқарастардың радикалдануы, жетімдер мен тастанды балалар санының артуы жатады. Зейнеткерлерге жүктеменің артуына байланысты тәуекелдерге егде жастағы адамдардың әлеуметтік оқшаулануы, өмір сүру ұзақтығының қысқаруы, аға буынның өмір сүру сапасының нашарлауы және еңбек нарығындағы жас бәсекелестігінің күшеюі жатады [8].

Жоғарыда айтылғандай, әзірге еңбекке қабілетті халықтың өсуі байқалады. Статистика деректері бойынша «2023 жылдың басында 2010 жылдың басымен салыстырғанда 15 пен 64 жас аралығындағы халық саны 9,7%-ға (1,1 млн адамға) өсіп, 12,3 млн адамға жеткен. Бірақ сонымен бірге еңбекке қабілетті халыққа демографиялық жүктеме коэффициенті де өсіп келеді. Ол 36,1%-ға жетті. Егер 2010 жылдың басында елде 1000 еңбекке қабілетті азаматқа (15-64 жас) 450 бала (0-14 жас) мен қарттан (65 жастан асқан) келсе, 2023 жылдың басында бұл көрсеткіш – 613-ға жеткен [30].

Екіншіден, халықтың қартаюуының жаһандық үрдісі бізге де қатысты. 2024 жылдың басында Қазақстанның егде жастағы тұрғындарының саны 2,7 миллион адамға немесе елдің жалпы халқының 13,5%-на жетті. Қазақстандағы аға буынның үлесі, бүкіл әлем сияқты, 2050 жылға қарай 17%-ға жетіп, тек қана ұлғаяды. Яғни 2050 жылға қарай әрбір алтыншы қазақстандық 60 жастан асады [31].

Біз ерте ме, кеш пе зейнеткерлік жасты икемді түрде қарастыруымыз керек. Онда қызметкер үшін одан әрі жұмыс істеу, жұмыс істемеу тандауы болуы тиіс. Әйтпесе, еңбекке қабілетті халықтың саны біртіндеп азаяды. Ал еңбекке қабілетті халыққа демографиялық жүктеме коэффициенті өседі. Бірақ бұл коэффициент жас (15 жасқа дейін) емес, егде жастағы халықтың (65 жастан асқан) тарапынан көбірек болады. Бұл денсаулық

сақтау жүйелері мен әлеуметтік жүктемелерге мүлдем басқа жүктемелерді әкелуі мүмкін.

Егде ұрпақты оқыту мен қайта оқытуды жоспарлауды, зейнетке шығудың икемді жүйесін енгізуді және т.б. ескере отырып, өмір сүру ұзақтығын арттыру маңызды. Ұзақ өмір сүріп қана қоймай, денсаулықты сақтау маңызды. Әйтпесе, медициналық жүйеге мен жалпы мемлекеттік шығын жүктемесі тек өсе береді.

Қорытынды

Бүкіл әлем сияқты Қазақстан халқының қартаю проблемасы да экономика мен қоғам үшін елеулі зардаптарға алып келеді. Еңбекке қабілетті халықтың азаюы, бейімдеуге келмейтін, асырауындағы адам санының артуы – экономикалық құлдырауға, өмір сүру деңгейінің баяу өсуіне әкеледі. Сондай-ақ зейнеткерлік, әлеуметтік және ең бастысы, біздің ойымызша, денсаулық сақтау жүйесі үшін үлкен ауыртпалық болады.

Біздің медициналық, әлеуметтік, зейнетақы, сақтандыру жүйелері алдағы жаңа шындыққа дайын ба? Біздің жас және дені сау адамдар үшін жобаланып салынған, егде жастағы адамдарға, әсіресе 65+ санатына мүлдем бейімделмеген қалаларымыз бұған дайын ба?

Яғни, шын мәнінде, халықтың қартаю проблемасы тек теріс зарядты, ол дамудың баяулау факторын көтермейді. Теріс салдардың барлығы дерлік жас кезеңнен емес, негізінен жас тұрғындарды қолдауға бағытталған қазіргі жүйеден келеді деп болжауға болады. Адамзат мұндай ауқымда ешқашан кәрілікпен бетпе-бет келмеген, жаңа шындыққа жауап беруді үйренеді.

Сондықтан өзгермелі демографиялық, технологиялық және экономикалық жағдайларға сүйене отырып, жаңа демографиялық саясат құру қажет. Жапония мысалында көріп отырғанымыздай, адамдардың мүмкіндігінше зейнетке жай шығуы, үнемі білім алуы үшін көбірек ынталандырулар жасалуда.

Үшіншіден, қазірдің өзінде сөзсіз климаттық өзгерістер адамдардың үлкен массасын ішкі және сыртқы қозғалысқа келтіреді. Әлемде 9-шы орын алатын жері бар, 20 млн халқы бар Қазақстан – өзінен халқы әлдеқайда көп – 145 млн тұрғыны бар Ресей, 1,4 млрд-тық алып Қытай және 37 млн халқы бар Өзбекстан секілді көршілерімен қоршалған ел. Небәрі біржарым сағаттық жерде – 250 млн-дық Пәкістан және әлемдегі ең көп халқы бар Үндістанның 1,5 млрд халқы тұр. Каспий теңізі арқылы – 90 млн-дық Иран іргелес жатыр. Яғни, біз әлемдегі халық ең тығыз қоныстанған аймақта тұрамыз.

Кез келген маңызды мәселе, әсіресе климаттың өзгеруі, үлкен көші-қон ағындарын, соның ішінде бізге қарай бағыттап жіберуі мүмкін. Жаһандық жылыну миллиондаған адамның тұратын жерін жарамсыз етсе, олар басқа жерден жақсы қоныс іздеуге мәжбүр етуі мүмкін. Мұндай жағдай адамзат тарихында әрқашан болған. Қазақстанның солтүстік аумақтары әлемнің кез келген елінен де, Қазақстанның ішінен де, ең алдымен оңтүстігінен де үлкен көші-қон ағындарының тартылыс орны болады деп болжануда.

Бұған қоса, Қазақстанның экономикалық дамуы үшін оған жаңа технологиялық салаларға таланттарды тарту үшін жаңа жұмыс визалары мен тұру орындарын құру, жаһандық таланттар үшін гипер-бәсекелестік шайқасқа қатысуға тура келетінін есте ұстаған жөн. Осыған орай, елімізге қажетті құзыреті тапшы шетелдік мамандарды тарту бағдарламасын әзірлеген жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Мальтус Т.Р. Опыт закона о народонаселении. М., 2022. – 256 с.
2. Ansley J. Coale. Growth and Structure of Human Populations: A Mathematical Investigation. Princeton, 2015. – 227 p.
3. John Bongaarts. Human population growth and the demographic transition // Philosophical Transactions of Royal Society B (2009) 364, 2985–2990 doi:10.1098/rstb.2009.0137
4. Блум Д.Э., Цукер Л.М. Старение населения – вот настоящая демографическая бомба. Июнь 2023 // <https://www.imf.org/ru> (дата обращения: 01.04.2024)
5. Мир в 2050 году. Под ред. Д. Франклина и Д. Эндрюса. – М.: «Манн, Иванов и Фербер, Эксмо, 2013. – 355 с.
6. Гильен М. 2030. Как современные тренды влияют друг на друга и на наше будущее. Конец привычного нам мира. 5.11.2021 // <https://republic.ru> (қаралған күні: 03.03.2024).
7. Миллионы людей переселяются в другие районы своих стран: таков человеческий аспект изменения климата. Группа Всемирного Банка. 13 сентября, 2021 года // <https://www.vsemirnyjbank.org> (дата обращения: 02.03.2024).
8. Аубакирова Ж.С. и др. Демографическая безопасность Казахстана: потенциал, риски и перспективы / Аубакирова Ж. С., Алексеенко А. Н., Столярова Е. О., Краснобаева Н. Л., Умирзак Т. Э. Усть-Каменогорск, 2022. – 515 с.
9. Бодаухан К. и др. Внутренняя миграция и ее влияние на развитие социальной инфраструктуры сельских территорий Казахстана // Проблемы агрорынка. – 2022. - №4, ISSN-L 2708-9991, ISSN 1817-728X <https://www.jpgra-kazniiark.kz/jour/article/view/1090/583> (қаралған күні: 02.03.2024).
10. Ракишев Б.Р. Демографические провалы и перекосы в росте численности населения Казахстана / Доклады НАН РК, Алматы, НАН РК, 2013. - №1. - С.93-99.
11. Spankulova L.S., Chulanova Z.K. Demographic processes in Kazakhstan: current trends and forecasting the future development // Вестник университета «Туран» . - 2022. - № 3(95). – С.60-71.
12. Кангалакова Д.М., Абжан Ж.К., Ибраимова С.Ж., Спанкулова Л.С. Қазақстанның демографиялық жағдайын талдау және болжау // Экономика: стратегия және практика. – 2022. - №17(2), С.98-110. [https:// doi.org/10.51176/1997-9967-2022-2-98-110](https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-2-98-110).
13. Куанганов Ф.Ш. Проблемы демографических исследований в Казахстане // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Экономика сериясы. – 2024. - №2. – С.104-120. ISSN: 2789-4320. eISSN: 2789-4339.
14. Bodaukhan, K., Shaikenova, N., Shilmanova, A., Bayandin, M. & Kochiygit, Z. Demographic Problems in the Northern Regions of the Republic of Kazakhstan // Economics: the strategy and practice. - 2024. - 19(1). – С.19-32. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2024-1-19-32>.
15. Рост мирового населения // <https://www.un.org/ru/global-issues/population>.
16. Щеголевский В. Мировая экономическая мысль: школа Мальтуса и современность // <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovaya-ekonomicheskaya-mysl-shkola-maltusa-i-sovremennost> (дата обращения: 20.04.2024)
17. Восемь миллиардов жизней, бесконечные возможности, аргументы в пользу прав и выбора. Доклад о народонаселении мира. 2023 г. // <https://www.unfpa.org> (дата обращения: 10.04.2024).
18. Серебряный И. Вымирание вместо перенаселения. Эксперт. 15 марта, 2024. <https://expert.ru/obshchestvo/vymiranie-vmesto-perenaseleniya> (дата обращения: 10.04.2024).
19. Злобин А. Исследователи предсказали снижение численности населения Земли после 2064 года. 15 июля, 2020 // <https://www.forbes.ru>. (қаралған күні: 10.04.2024).
20. Ataguba, Bloom, and Scott. Глобальный институт для стареющего мира. 3 октября 2021 // <https://www.project-syndicate.org> (қаралған күні: 12.04.2024).

21. Исследование Lancet: в 2050 году молодое поколение не сможет «прокормить» старшее. 21 марта 2024 // <https://ru.euronews.com> (дата обращения: 20.04.2024)
22. Бейсембаев С. Кадровый голод во время безработицы: почему Казахстан нуждается в зарубежных специалистах. 18 апреля 2022 // <https://liter.kz> (қаралған күні: 20.04.2024)
23. Parag Khana. Move. Weidenfeld&Nicolson. 2021. P. 36.
24. Border rules relaxed for Japan and South Korea tourists, international students and visa holders currently overseas // <https://www.abc.net.au> (дата обращения: 02.03.2024).
25. Мировая статистика здравоохранения, 2024. 24 мая // <https://www.who.int> (қаралған күні: 12.03.2024).
26. Ткачева О. Старение – это прогрессирующее повышение шансов умереть. Эксперт. 1 апреля 2024 // <https://expert.ru> (дата обращения: 12.03.2024)
27. Алексеева С., Степанова Т., Ефимова Е. Кадры решают все. 17 октября, 2019 // Tass.ru (қаралған күні: 20.03.2024).
28. Демографическая статистика. Численность населения РК по полу и типу местности на 1.07.2024. Бюро национальной статистики АСПИР РК // <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/183450/> (қаралған күні: 20.03.2024).
29. Демографическая статистика. Естественное движение населения РК. Бюро национальной статистики АСПИР РК // <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/183448/> (қаралған күні: 20.03.2024).
30. Абуов А. В Казахстане сохраняется тенденция снижения доли трудоспособного населения. Ecomomy.kz. 12.10.2023.
31. Беков А. Каждый шестой казахстанец будет старше 60 лет к 2050 году. 8 августа 2024 // <https://www.ulyssmedia.kz> (қаралған күні: 12.04.2024)

REFERENCES:

1. Maltus T.R. Opyt zakona o narodonaselenii [Experience of the Population Law]. M., 2022. – 256 p.
2. Ansley J. Coale. Growth and Structure of Human Populations: A Mathematical Investigation. Princeton, 2015. – 227 p.
3. John Bongaarts. Human population growth and the demographic transition // Philosophical Transactions of Royal Society B (2009) 364, 2985–2990 doi:10.1098/rstb.2009.0137
4. loom D.E., Zucker L.M. Starenie naseleniya – vot nastoyashchaya demograficheskaya bomba [Population aging is the real demographic bomb]. June 2023 // <https://www.imf.org/ru> (accessed: 01.04.2024)
5. Mir v 2050 godu [The World in 2050]. Edited by D. Franklin and D. Andrews. – M.: Mann, Ivanov and Ferber, Eksmo, 2013. – 355 p.
6. Guillen M. 2030. Kak sovremennyye trendy vliyayut drug na druga i na nashe budushchee. Konec privychnogo nam mira. [How modern trends influence each other and our future. The end of the world as we know it]. 5.11.2021 // <https://republic.ru> (accessed: 03.03.2024).
7. Milliony lyudej pereselyayutsya v drugie rajony svoih stran: takov chelovecheskiy aspekt izmeneniya klimata. Gruppy Vsemirnogo Banka. [Millions of people are moving to other parts of their countries: this is the human dimension of climate change. World Bank Group]. September 13, 2021 // <https://www.vsemirnyjbank.org> (accessed: 02.03.2024).
8. Aubakirova Zh.S. et al. [Demograficheskaya bezopasnost' Kazahstana: potencial, riski i perspektivy] Demographic security of Kazakhstan: potential, risks and prospects / Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N., Stolyarova E.O., Krasnobaeva N.L., Umirzak T.E. Ust-Kamenogorsk, 2022. – 515 p.
9. Bodauhan K. et al. Vnutrennyaya migratsiya i ee vliyaniye na razvitiye social'noj infrastruktury sel'skih territorij Kazahstana [Internal migration and its impact on the development of social infrastructure of rural areas of Kazakhstan] // Problems of the agro-market. - 2022. - No. 4, ISSN-L 2708-9991, ISSN 1817-728X <https://www.jpri-kazniiap.kz/jour/article/view/1090/583> (accessed: 02.03.2024).
10. Rakishev B.R. Demograficheskie provaly i perekosy v roste chislenosti naseleniya Kazahstana [Demographic failures and distortions in the population growth of Kazakhstan] / Reports of the NAS RK, Almaty, NAS RK, 2013. - No. 1. - P.93-99.
11. Spankulova L.S., Chulanova Z.K. Demographic processes in Kazakhstan: current trends and forecasting the future development // Bulletin of the University «Turan». - 2022. - No. 3(95). – P.60-71.
12. Kangalakova D.M., Abzhan Zh.K., Ibraimova S.Zh., Spankulova L.S. Kazakstannyn demographylyk zhagdayyn taldau zhane bolzhau [Analysis and forecasting of the demographic situation of Kazakhstan] // Economics: strategy and practice. – 2022. - No. 17(2), P.98-110. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-2-98-110>.
13. Kuanganov F.Sh. Problemy demograficheskikh issledovaniy v Kazahstane [Problems of demographic studies in Kazakhstan] // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National

University. Series «Economics». - 2024. - No. 2. - P. 104-120. ISSN: 2789-4320. eISSN: 2789-4339.

14. Bodaukhan, K., Shaiknova, N., Shilmanova, A., Bayandin, M. & Kochiyigit, Z. Demographic Problems in the Northern Regions of the Republic of Kazakhstan // Economics: the strategy and practice. - 2024. - 19(1). – С.19-32. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2024-1-19-32>.
15. Rost mirovogo naseleniya [Global population growth] // <https://www.un.org/ru/global-issues/population> (accessed: 02.03.2024).
16. Shchegolevsky V. Mirovaya ekonomicheskaya mysl': shkola Mal'tusa i sovremennost' [World economic thought: the Malthus school and modernity] // <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovaya-ekonomicheskaya-mysl'-shkola-maltusa-i-sovremennost> (accessed: 20.04.2024).
17. Vosem' milliardov zhiznej, beskonechnye vozmozhnosti, argumenty v pol'zu prav i vybora. Doklad o narodonaselenii mira. [Eight Billion Lives, Endless Possibilities, the Case for Rights and Choice. The State of World Population] Report 2023 // <https://www.unfpa.org> (accessed: 10.04.2024).
18. Serebryany I. Vymiranie vmesto perenaseleniya [Extinction instead of overpopulation]. Expert. March 15, 2024. <https://expert.ru/obshchestvo/vymiranie-vmesto-perenaseleniya> (accessed: 10.04.2024).
19. Zlobin A. Issledovateli predskazali snizhenie chislennosti naseleniya Zemli posle 2064 goda [Researchers predict a decline in the Earth's population after 2064]. July 15, 2020 // <https://www.forbes.ru>. (date accessed: 10.04.2024).
20. Ataguba, Bloom, and Scott. Global'nyj institut dlya stareyushchego mira [A Global Institute for an Aging World]. October 3, 2021 // <https://www.project-syndicate.org> (accessed: 12.04.2024).
21. Issledovanie Lancet: v 2050 godu molodoe pokolenie ne smozhet «prokormit» starshee [Lancet study: in 2050, the younger generation will not be able to “feed” the older one]. March 21, 2024 // <https://ru.euronews.com> (accessed: 20.04.2024)
22. Beisembayev S. Kadrovyy golod vo vremya bezraboticy: pochemu Kazahstan nuzhdaetsya v zarubezhnyh specialistah [Personnel shortage during unemployment: why Kazakhstan needs foreign specialists]. April 18, 2022 // <https://liter.kz> (accessed: 04/20/2024)
23. Parag Khana. Move. Weidenfeld&Nicolson. 2021. P. 36.
24. Border rules relaxed for Japan and South Korea tourists, international students and visa holders currently overseas // <https://www.abc.net.au> (accessed:02.03.2024).
25. Mirovaya statistika zdavoohraneniya [World Health Statistics], 2024. May 24 // <https://www.who.int> (accessed: 12.03. 2024).
26. Tkacheva O. Starenie – eto progressiruyushchee povyshenie shansov umeret'. [Aging is a progressive increase in the chances of dying]. Expert. April 1, 2024 // <https://expert.ru> (accessed: 12.03. 2024).
27. Alekseeva S., Stepanova T., Efimova E. Kadry reshayut vse [Personnel are everything]. October 17, 2019 // Tass.ru (accessed on March 20, 2024).
28. Demograficheskaya statistika. Chislennost' naseleniya RK po polu i tipu mestnosti na 1.07.2024. Byuro nacional'noj statistiki ASPIR RK [Demographic statistics. Population of the Republic of Kazakhstan by gender and type of terrain as of July 1, 2024. Bureau of National Statistics of the ASPIR RK // <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/183450/> (date of access: 20.03.2024).
29. Demograficheskaya statistika. Chislennost' naseleniya RK po polu i tipu mestnosti. Byuro nacional'noj statistiki ASPIR RK [Demographic statistics. Natural movement of the population of the Republic of Kazakhstan. Bureau of National Statistics of the ASPIR RK] // <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/183448/> (accessed: 20.03.2024).
30. Abuov A. Kazahstane sohranyaetsya tendenciya snizheniya doli trudosposobnogo naseleniya [The tendency of decreasing share of working-age population persists in Kazakhstan]. Economy.kz. 12.10.2023.
31. Bekov A. Kazhdyy shestoij kazahstanec budet starshe 60 let k 2050 godu [Every sixth Kazakhstani will be over 60 years old by 2050]. August 8, 2024 // <https://www.ulysmedia.kz> (accessed: 12.04.2024)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 04-09-2024

Мақаланың жарияланған күні: 27-09-2024